

COVID-19 PANDEMİSİ: NEOLİBERALİZMİN DÜŞÜŞÜ VE ULUS DEVLETİN YÜKSELİŞİ

ÖMER TAYLAN¹ & ALİ ÇİÇEK^{2*}

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Dicle Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü, otaylantr@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-6499-6770>. ² Dr. Öğr. Üyesi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Yıldızeli Meslek Yüksekokulu, Pazarlama ve Reklamcılık, alicicek@cumhuriyet.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-9875-2400>.

ÖZ

Covid-19 pandemisi ortaya çıktığı andan itibaren birçok sorunu beraberinde getirmiştir. Bu sorunlara yönelik en büyük eleştirilerden biri de neoliberal politikalara sahip devletlerin uyguladıkları kamu politikaları olmuştur. Özellikle 1980'lerde Amerika ve İngiltere'de iktidara gelen neoliberal hükümetler; kamu yararını önceleyen politikalarından vazgeçtiklerini, serbest piyasa mekanizmasına geçiş yaptıklarını, minimum devlet anlayışını benimsediklerini açıklamışlardır. Bundan dolayı neoliberal hükümetler; toplumun zayıf kesimlerini koruyan, sosyal eşitliği sağlayan, piyasaya müdahale eden, mal ve hizmetleri sunan devletin hantal ve güçsüz olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu iddiaların Covid-19 pandemisiyle zayıf kaldığı ve böylelikle devletin korumacı, düzenleyici ve müdahaleci özelliğine daha çok ihtiyaç duyulduğu görülmüştür. Bir başka deyişle Covid-19 pandemisi, neoliberal sistemin kapsayıcılıktan yoksun, vatandaşlara müşteri gözüyle bakan ve devlete biçilen rolü minimal bir alana hapseden anlayışın ciddi manada eleştirilmesine yol açmıştır. Ulus devlet paradigmasına geri dönüş, neoliberal sistemin kriz zamanlarında meydana getirdiği habis sorunlara bir çözüm iddiası taşımıştır. Çalışma bu kapsamdan hareketle neoliberal politikaların eleştirisini ve ulus devletin gerekliliği fikrini ele almaktadır.

Editör / Editor:

Hatun KORKMAZ,
Erciyes Üniversitesi, Türkiye

Hakemler / Referees:

Abdullah TURAN,
Aksaray Üniversitesi, Türkiye
Yunus Emre KARACA,
Bingöl Üniversitesi, Türkiye
Hatike KOÇAR UZAN,
Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi,
Türkiye

*Sorumlu Yazar/ Corresponding Author:

Ali ÇİÇEK,
alicicek@cumhuriyet.edu.tr

JEL:

P0, P1, F59

Geliş: 24 Şubat 2023

Received: February 24, 2023

Kabul: 30 Mart 2023

Accepted: March 30, 2023

Yayın: 31 Ağustos 2023

Published: August 31, 2023

Atıf / Cited as (APA):

Taylan, Ö. & Çiçek, A. (2023),
Covid-19 Pandemisi: Neoliberalizmin Düşüşü
ve Ulus Devletin Yükselişi, Erciyes Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 65,
1-6,
doi: 10.18070/erciyesiibd.1255808

Anahtar Kelimeler: Covid-19 Pandemisi, Neoliberalizm, Ulus Devlet

COVID-19 PANDEMIC: THE FALL OF NEOLIBERALISM AND THE RISE OF THE NATION STATE

ABSTRACT

From the moment it emerged, the Covid-19 pandemic has caused many problems. One of the biggest criticisms towards these problems has been the public policies implemented by states with neoliberal policies. Especially in the 1980s, the neoliberal governments that came to power in the United States and England announced that they abandoned the policies that prioritized the public interest, switched to the free market mechanism and adopted the minimum state approach. Therefore, neoliberal governments have argued that the state mechanism that protects the weaker sections of society, ensures social equality, intervenes in the market, and provides goods and services is cumbersome and weak. It has been observed that these claims have remained weak with the Covid19 pandemic. In other words, the Covid-19 pandemic has led to serious criticism of the neoliberal system's approach that lacks inclusiveness, treats citizens as customers, and confines the role assigned to the state to a minimal area. The return to the nation-state paradigm claimed to be a solution to the malignant problems that the neoliberal system created in times of crisis. In this context, the study deals with the criticism of neoliberal policies and the idea of the necessity of the nation-state.

Keywords: Covid-19 Pandemic, Neoliberalism, Nation-State.

GİRİŞ

İnsanlar arasındaki sorunları çözmek, kamusal mal ve hizmetleri üretmek üzere yaklaşık beş bin yıl önce ortaya çıkan devlet, bugün en büyük siyasi, ekonomik ve toplumsal örgüt olma vasfını sürdürmektedir. Tarih içinde farklı formları ile devlet, zaman zaman güçlenmiş; beşerî, mali, coğrafi, askeri, örgütsel vb. yönlerden fazlaca büyümüş; bazen de bu gücünü yitirmiş ama hiçbir zaman bütünü ile ortadan kalkmamıştır. Hemen her siyasi düşünce için merkezi konumda olan devletin yapısı ve rolü üzerine çok sayıda görüş ortaya çıkmıştır.

Devletin yapısında ve rolünde değişikliğe yol açan en önemli faktörlerden biri *sosyo-ekonomik krizlerdir*. Devletin yapısı ve rolü kriz olgusuyla doğrudan bağlantılıdır. Çünkü devlet ile ilgili yapılan tartışmaların ilk durağı yaşadıkları toplumsal ve ekonomik krizlerdir. Yaşanan bu krizler, devletin doğrudan işlevini etkilemektedir. Bu anlamda devlet, koşullara göre seçenekler geliştirebilme esnekliğini kullanarak krizleri atlattırma çalışmaktadır. Gelişen esnek yapı, bazı dönemlerde devletin piyasaya müdahale etmesini gerektirmekte; bazı dönemlerde ise devletin piyasaya müdahalesini reddetmektedir (Demirhan ve Taylan, 2018: 391). Bu tematik yapı üzerinden tarihsel olarak devletin yapı ve işlevine bakıldığında yaklaşık 150 yıldır süregelen klasik liberal devlet anlayışı, 1929 Dünya Ekonomik Krizi'ne kadar devam etmiştir. Krizden sonra Keynesçi politikalar hem kamu işletmeleri hem de sübvansiyonlar aracılığıyla önce ekonomik sonra da toplumsal ve siyasi alanda en önemli aktör haline gelmeye başlamıştır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ise Avrupa'nın yeniden inşa edilmesinde önemli bir rol oynayarak (İmga ve Ayhan, 2020: 86) sosyal refah devletinin öncü formları olarak uygulanmıştır. Artık ekonomiye aktif ve kapsamlı müdahalede bulunmayı ve toplam talep yönetimini üzerine almayı öngören refah devleti anlayışının en geniş anlamdaki temel amacı, piyasa ekonomisinin başarısızlıklarını ve yetersizliklerini ortadan kaldırmak olmuştur (Rosanvallon, 2004: 42). Ancak süreç içerisinde enflasyon, işsizlik ve kamu harcamalarının artması, yüksek vergilerin alınması, üretimin düşmesi ve büyümenin durması refah devletine olan güveni önemli ölçüde sarsmıştır (İnsel, 2011: 8). Refah devletine olan güvenin azalması beraberinde küreselleşme sürecini besleyerek uluslararası ticaretin yaygın bir hâle gelmesine zemin hazırlamıştır. Öyle ki 1980'li ve 90'lı yıllar, ulus devletlerin tarihi rollerini tamamladığı, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra ise ideolojik zeminde liberalizmin "tarihin sonu"nu ilan ederek neoliberal politikaları açtandığı bir süreci başlatmıştır. Bu süreçte mikro milliyetçi hareketlerin daha görünür hale gelmesi, bazı devletlerin¹ parçalanması gibi gelişmeler ise ulus devletler çağının kapanacağı iddialarını gündeme taşımıştır (İmga ve Ayhan, 2020: 86).

Erdoğan, küreselleşme olgusunun ulus devletlerin geleneksel rolü üzerinde iki temel yapısal değişimi meydana getirdiğini belirtmektedir. Bunlar bütünleşme ve parçalanma süreçleridir. Her iki süreç de devletin siyasi hâkimiyetini tehdit etmektedir. Bütünleşme süreci, iktisadi ve teknolojik değişimin dünya çapındaki etkisinin bir sonucu olarak sistemin birbirinin parçası haline geleceği ve birbirinden soyutlanmayacağı fikrine tekabül etmektedir. Dolayısıyla bütünleşme süreci ulus devletin ötesinde bir ekonomik sistemin varlığına işaret etmektedir. Parçalanma süreci ise iktisadi ve siyasi bütünleşmenin bir yan ürünüdür. Dünya piyasalarının büyümesiyle birlikte ekonomilerin bölgeselleşme eğilimleri de ortaya çıkmış, bu bölgesel ekonomilerin önemli bir kısmı ise kendi ulus devletlerinden çok küresel ekonomiyle bağlantılı hale gelmiştir. Bu iktisadi eğilimlere cevap olarak ulus devlet içindeki bölgesel ekonomilere daha geniş yetkiler verilmiştir. Böylece aynı ulus devlet içinde bölgesel ekonomiler meydana getirilmek suretiyle ulus devletlerin geleneksel yapıları zayıflatılmış ve ulusal siyasi sistemlerin yeniden şekillenmesi teşvik edilmiştir (2018: 209- 210). Sonuç olarak ulus devletler özellikle küreselleşmenin getirdiği bütünleşme ve parçalanma süreçleriyle güçlerini kaybetmeye başlamıştır.

Böylesi bir süreçte göçler, uluslararası ekonomik krizler ve özellikle Covid-19 pandemisi ulus devletlere can suyu olabilecek ve ulus devlet

fikrini tekrar güçlendirecek gelişmeler olarak sayılabilir. Bu çalışmanın ana teması içinde yer alan ve bir küresel kriz sayılan Covid-19 pandemisi, insanlık tarihinin yaşadığı en büyük salgınlardan biri olarak kabul edilmektedir. Ortaya çıktığı andan itibaren kısa bir zaman diliminde dünya geneline yayılan Covid-19 başta ekonomik, sosyal, siyasi ve psikolojik olmak üzere oldukça yıkıcı sonuçlar doğurmuş ve bu sonuçlar ise küresel düzeyde insani bir krize neden olmuştur (Duman, 2022: 6). Böylesine bir küresel krizin yönetilmesinde hem uluslararası örgütler hem de ulus devletler önemli bir sınav vermiştir. Bahsi geçen sınav aynı zamanda neoliberal sistemin ve onun inşa ettiği uluslararası kurumların kriz zamanlarında nasıl reaksiyon verdiğini de kapsamaktadır.

Neoliberal anlayışta bireyin merkeze alınarak kendi kendine yetebileceği ve yalnızca kendinden sorumlu olacağı iddiası pandemi sürecinde zayıf kalmıştır. Bu süreçte bireyin yalnızca kendini korumak düşüncesinin bir anlam ifade etmediği ve haliyle toplumu koruduğu takdirde kendini koruyabileceği fikrinin ağırlık kazandığı görülmüştür. Böylelikle her bireyin ulus devletin müdahale, koruma ve düzenleme rolüne ihtiyaç duyduğu ve sosyoekonomik özellikleri açısından dezavantajlı kesimlerin sosyal politikalarla desteklenmesinin eşitsizliği önlemede etkili bir araç olduğu varsayılmıştır (Dama, 2021: 246).

Ulus devletin "güvenli koruma" gerektirecek uygulamaları hem bireyler hem de topluluklar tarafından kaçınılmaz olarak benimsenmiştir. Çünkü pandemide eğitim hizmetlerine ara verilmesi, esnek veya online çalışma sistemine geçilmesi, sosyal mesafe şartlarından dolayı sosyalleşmenin sınırlandırılması, ulaşım, seyahat, spor, kültür, sosyal aktivitelerin iptal edilmesi, en basit deyimle insanların küresel ev hapsiyle karşı karşıya kalması (Dama, 2021: 253) ulus devletin sorumluluk hissederek bireyin sağlığını ve güvenliğini risklere karşı korumak için çeşitli politikalara başvurmasına, yeni bir aktör olarak belirmesine ve meşruiyet kazanmasına sebep olmuştur. Birey salgından korunmak ve kamu hizmetlerine erişimini sürdürülebilir kılmak için devletin sosyal yaşamdan çalışma hayatına kadar tüm düzenleyiciliğini kabul etmiştir. Bu durumda devletin talep yönlü sistemden arz yönlü bir sisteme doğru evrildiği görülmüştür.

Bu çalışmada, Covid-19 pandemisi sürecinde ulus devlet fikrinin yeniden güç kazandığı, neoliberal iktisadi anlayışın ve onun siyasi tezahürü sayılabilecek liberalizmin krizler karşısında geçirdiği panik ve uluslararası sistemin kriz yönetimindeki başarısızlığı ele alınacaktır. Çalışmada, bahsi geçen başarısızlıkların neoliberal sistem ve liberalizme itibar kaybettirdiği, ulus devletleri ise güçlendirdiği tezi işlenecektir.

I. COVID 19 ÖNCESİ NEOLİBERAL SİSTEM

20. yüzyılda meydana gelen savaşlar, ekonomik krizler ve toplumsal riskler karşısında başta çalışanlar ve dezavantajlılar olmak üzere çeşitli toplumsal grupların korunması gerektiği fikri ortaya çıkmıştır. Böyle bir siyasi ve ekonomik iklimde, modern devletler başat bir aktör olarak inisiyatif almış ve koruma işlevini yerine getirmek amacıyla toplumsal, ekonomik ve siyasi alanlarda müdahale yetkilerini genişletmişlerdir. Özellikle 1929 Dünya Ekonomik Krizi ile birlikte Keynesçi ekonomi modeli ve bunun uzantısı sayılabilecek refah devleti anlayışında bir tür uzlaşma olmuştur. Bu uzlaşma vatandaşlık, refah hakkı, pozitif özgürlük, sosyal adalet ve eşitlik ilkeleri etrafında korporatist-demokratik sosyal devlet anlayışı üzerine inşa edilmiştir.

Keynesçi refah devleti döneminde kalkınmada öncü rolün devlet tarafından üstlenilmesi, gerekli altyapı yatırımlarının devlet eliyle gerçekleştirilmesi, eğitimden barınmaya, iş hayatından istihdama kadar her türlü alanda devletin güvence olarak gösterilmesi bu dönem için yaygın bir kabul görmüştür. Ancak bahsi geçen durum 1960'lı yıllardaki toplumsal hareketlerle sorgulanmaya başlanmış, 1970'li yıllardaki büyüme krizi, petrol krizi ya da kamu harcamaları artışından meydana gelen ağır yük ile birlikte devletlerin başta ekonomi üzerindeki tahakkümü olmak üzere idari ve mali gücü, bu gücü kullanma biçimi temel tartışmaların öznesi haline dönüşmüştür. Devletin vaat ettiği sosyal adaletin sağlanması ve eşitsizliklerin giderilmesi gibi beklentiler ise karşılanamamış, nihayetinde Keynesçi ekonomi model ve müdahaleci devlet eleştirilerin hedefi haline gelmiştir. Bir diğer deyişle, 1970'lerde kamu harcamalarının, karşı konulamayan artışlarına paralel olarak bir hoşnutsuzluk dalgası yayılmaya başlamıştır. Artık hükümet harcamalarının sadece bir savurganlık olduğu, halkın genel refah

¹ Kapsamlı bir tanımla ortaya konulacak olursa ulus-devlet, "sınırları belirli bir toprak alanı içerisinde kanunî güç kullanma hakkına sahip bulunan ve yönetimi altında bulunan halkını türdeş hâle getirerek ortak kültür, değerler, semboller yaratarak, geleneklerle köken mitlerini canlandıran (bazen uydurarak) birleşirmeyi hedefleyen bir tür devletin oluşumuyla tanımlanan modern bir olgu" şeklinde tarif edilebilir (Wallerstein, 2013: 104; Turan, 2022: 49).

düzyini yükseltmekten öte, özel çıkar grupları için yapılan harcamalar olduğu şeklindeki düşünceler bu dalganın daha da keskinleşmesine yol açmıştır. Artan kamu harcamalarının, vatandaşların kişisel haklarına yönelik bir tehdit oluşturduğu fikrinin doğması, refah devletine karşı olumsuz duygu ve düşünceleri daha da güçlendirmiştir. Bu güçlenen duygu ve düşünceler, gelişmiş kapitalizme çözüm olarak yeni(den) sağ gündeme getirmeye başlamıştır (Durgun, 2018: 234). Sonuç olarak devletin dominant varlığına yönelik eleştirilerin en güçlü damarını sağ kesim üstlenirken Keynesçi modelin yerini liberal politikaların alması gerektiği yaygın bir görüş haline gelmiştir (Duman, 2022: 11; Sallan Gül, 2004: 30). Keynesçi ekonomik modelin itibar kaybetmesiyle birlikte liberalizmin yeniden popüler hale geldiği ve hatta tarihin sonu iddiasını taşıdığı periyod, neoliberalizmin yükselişe geçtiği dönem olarak da ifade edilmektedir.

Neoliberalizm, özellikle 1970'li yıllardan günümüze kadar geçen süreçte küresel iktisadi ve politik sorunlara kaçınılmaz ve yegâne çözüm aracı olarak liberal iktisadi ve siyasi prensipleri işaret eden bir paradigma olarak tanımlanabilir. Tarihsel süreç içinde liberal iktisadi ve siyasi prensipleri farklı yaklaşımlarla ele alan üç temel liberal paradigmadan bahsetmek mümkündür. Bunlar sırasıyla klasik liberalizm, uzlaşmacı liberalizm ve neoliberalizmdir (Akalin, 2009: 11).

Klasik liberalizm, 18. yüzyıldan 19. yüzyılın son çeyreğine kadar geçen dönem için kullanılan bir kavramdır. Kavramın temel mantığında bireycilik ve özel mülkiyet merkezi bir konumda yer almakta, fırsat eşitliği önemsenmekte, özel girişim desteklenmekte ve rekabet ise piyasanın en önemli unsuru olarak görülmektedir. Klasik liberalizmin devlete biçtiği rol, özgürlük ve adaleti sağlama ve bireylerin güvenliğini temin etme ile sınırlanmıştır. Dolayısıyla devlet, mal ve hizmetlerin üretim süreçlerine doğrudan dominant bir aktör olarak katılmaz, üretim araçlarını elinde bulunduramaz ve ekonomiye doğrudan müdahale ederek piyasanın ahengini bozamaz. Raico'ya göre (2018) klasik liberalizm; özel mülkiyeti, engelsiz bir piyasa ekonomisini, hukukun üstünlüğünü, din ve basın özgürlüğünün anayasal güvenceye alınmasını ve serbest ticarete dayalı uluslararası barışı savunan bir ideolojidir. Klasik liberal öğretiler özellikle 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında ortaya çıkan iktisadi ve siyasi gelişmelerle birlikte eleştirilmeye başlanmış, Keynesçi ekonomik modelin bir çıkış yolu olarak görülmesiyle birlikte ise klasik liberal prensipler kendini yenilemek ve çağa ayak uydurmak zorunda kalmıştır. Böylece devlete biçilen rolü daha genişleten bir yaklaşım olan modern/uzlaşmacı liberalizm anlayışı ortaya çıkmıştır.

Kapitalist sistemin kendi iç dinamikleri gereği kaçınılmaz olarak yaşadığı iktisadi krizden kurtulmanın bir yorumu olarak ifade edilebilecek uzlaşmacı liberalizm, ekonomiye devlet müdahalesinin bireycilik çerçevesinde değil de kamu yararı temelinde gerçekleştirilebileceğine salık vermektedir (Akalin, 2009: 13). Tarihsel süreçte vuku bulan üçüncü liberalizm türü ise neoliberalizmdir. Neoliberalizm, 19. yüzyılın sonundan itibaren uzlaşmacı liberalizmin hâkim olduğu dönem çerçevesinde ve II. Dünya Savaşı'ndan 1970'li yıllara kadar geçen süreçte özellikle kapitalist ülkelerde görülen iktisadi gerilemelere bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Neoliberalizm, 1970'lerden günümüze kadar varlığını devam ettirmiş ve aynı zamanda yeni sağın² ideolojik temellerini beslemiştir (Akalin, 2009: 17). 1980'li yıllarda özelleştirmeler ile birlikte serbest piyasa sistemi yeniden ön plana çıkmış; İngiltere'de Thatcher, ABD'de Reagan hükümetleri serbest piyasacı politikalarıyla anılmışlardır (Yılmaz, 2016: 49).

Esasında klasik liberal ekonomik ve politik prensiplerin yeniden canlanmasını ve dünyada hâkim ideoloji haline gelmesini ifade eden neoliberalizm; örgütlü emek karşısında kapitalist sistemin küreselleşmesini, endüstriyel ve finansal sermayenin kurumsallaşmasını ama daha da önemlisi özelleştirme ve serbestleştirme başta olmak üzere rekabete ve birikime dayalı bir piyasa sistemini amaçlamaktadır (Duman, 2022: 11).

Neoliberalizm devletin mümkün olduğunca minimize edilmesini ve fonksiyonlarının sınırlandırılmasını, özelleştirmeleri ve dolayısıyla piyasa ekonomisinin koşulsuz egemenliğini esas alır (Şaylan, 2003: 132). Neoliberalizmin devlete biçtiği rol; temel hak ve özgürlüklerin

güvence altına alınması, fırsat eşitliğinin sağlanması ve adalet tesis edilmesi ile sınırlıdır. Bunun haricinde toplumsal ya da ekonomik hayatın tüm parametrelerinde devletin varlığını ortadan kaldırmaktadır. Neoliberal sistemde eğitimden sağlık politikalarına kadar, insani değerleri yücelten ya da besleyen her türlü kamu politikasının piyasa mekanizmasıyla icrası makul görülür. Bu alanlarda devletin varlığı bir sorun olarak görülür. Zira neoliberalizme göre devlet kendisine çizilen sınırlı rolün dışına çıkmamalı, piyasayı işlevsizleştirerek müdahalelere girişmemelidir. Neoliberal anlayış, değerlerin dağıtım noktasında devletin organizatörlüğünü ve kamu yararı gereğiyle devletin piyasaya müdahale etmesini reddeder. Zira neoliberal anlayışa göre devlete verilen her bir yetki ve sorumluluk, bireylerin özgürlüklerini olumsuz etkileyecektir. Devlet, kendi yetki ve sorumluluklarını artırdıkça nihayetinde kadir-i mutlak bir aygıt dönüşecek; her türlü eylem ya da işlemi *raison d'état* (hikmet-i hükümet ya da hikmeti kendinden menkul) ilkesiyle tanımlayarak itirazlara ve denetime yer vermeyecektir. Neoliberal anlayışta, devlet gücünün artırılması durumunda onun bir tür Yeryüzü Tanrısı'na (Leviathan'a) dönüşeceği kaygısı vardır.

Neoliberal anlayış, devletin geniş yetkilere sahip olacağına ve her alanda tahakkümünü pekiştireceğine dair endişe taşımaktadır. Bu endişeden dolayı devletin yerine getirmesi gereken sosyal ve ekonomik haklar ve ödevlerden bile elini çekmesi gerektiğini savunmaktadır. Eğitim ve öğrenim hakkı, kamulaştırma, sağlık hakkı, sosyal güvenlik hakkı gibi çok sayıda sosyal ve ekonomik hak (Gözler, 2019: 113) devlet tarafından kamu yararı ile gerçekleştirilmektedir. Oysa neoliberal anlayışta bu hak ve ödevlerin de devletten alınarak piyasaya devredilmesi istenir. Çünkü devlet vatandaşlarına eğitim ve öğrenim hakkını kendi eliyle verdiğinde endoktrinasyon³ süreciyle toplumda tahakküm kurabilecektir. Bu yüzden devlet tarafından ücretsiz bir şekilde verilen eğitim hizmetlerine olumlu bakmazlar. Benzer şekilde sağlık hizmetlerinin sunumunun da devlet tarafından verilmesi istenmez. Neoliberal anlayışa göre bu tür hizmetleri özel sağlık kurumları ve özel sağlık sigortaları yürütmeli, devlet ise süreçte sadece denetleyici bir işlev görmelidir.

Covid-19 pandemisi öncesinde devlet eliyle gerçekleştirilen genel sağlık sigortası ve sağlık hizmetlerine özellikle kapitalist ülkelerde uygulanan neoliberal politikaların dolaylı nadiren rastlanmaktaydı. ABD başta olmak üzere neoliberalizmin uygulama alanı bulduğu ülkelerde kamu yararı gözetilmeksizin sağlık hizmetleri özel sektör tarafından sağlanmaktaydı. Bu durum, Covid-19 pandemisinin küresel bir şekilde yayılması ile birlikte tekrar gündeme gelmiştir. Zira neoliberal politikaları benimseyen devletler, sağlık hizmetlerinin sunumunda önemli zafiyetler göstermiştir. Böylece neoliberal politikalar önemli tartışmaların öznesi haline gelmiştir.

Neoliberalizm, kamu politikalarının icrasında devlete biçtiği sınırlı ve minimal rol ile bir yandan serbest piyasaya dayalı sistemi tesis ederken diğer yandan da ulus devletlerin güçlü bir yapı haline gelmesini engellemektedir. Neoliberalizm, özellikle kriz dönemlerinde geniş yetki ve sorumlulukları üstlenebilecek ulus devlet anlayışını, potansiyel bir tehdit olarak görmektedir. Bir başka ifadeyle ulus devletlerin güçlü olduğu yerde neoliberal politikalara yer verilmezken, neoliberal anlayışın tesis edildiği yerde ise ulus devletler nispeten zayıf bir yapıya sahiptir. Dolayısıyla neoliberalizm ile ulus devletler arasındaki ilişkiyi bu şekilde değerlendirmek mümkündür.

II. COVID 19 KRİZİ VE NEOLİBERALİZMİN BAŞARISIZ SINAVI

Neoliberalizm, 1970'li yıllardan itibaren özellikle küreselleşmenin etkisiyle ve liberalizmin tarihin sonu iddialarını güçlendirmesiyle beraber hâkim bir paradigmaya dönüşmüştür (Birdsall ve Fukuyama, 2016; Somel, 2016: 223; İnanç ve Demiray, 2004: 164). Bu süreç içinde kamu yararı kavramı önemli bir tahribata uğramış, ulus devletlerin piyasa üzerinde her türlü etkisi ve yetkisi zararlı olarak görülmüş, ulus devletlerin fonksiyonlarının tükendiği iddiaları baskın hale gelmiş ve piyasa ekonomisine saygıyı esas alan uluslararası kuruluşların önemi

² Yeni sağ, genel olarak 1960 ve 70'li yıllardan itibaren ABD ve Avrupa'da beliren muhafazakar ve neo-liberal düşünce akımlarının tamamını kapsayan bir kavramdır. Siyasi alanda Reagan ve Thatcher'in politikalarıyla özdeşleştirilir. Yeni sağ ve neo-liberalizm kavramları ve ilişkisi için bakınız: Ayman Güler (2002), Yayla (2005).

³ Latince *doctrina* kelimesinden türetilen endoktrinasyon ya da öğretilendirme kavramı, her türlü eleştiriye katı bir şekilde reddeden ve kendi doğrularını hakikat olarak gören bir öğreti şeklindedir. İnsanları manipüle ederek belirli tercihlere zorlayan ve bunu yaparken kendi ideolojik çizgisine zorlayan bu öğreti, bireyleri kendi fikir sistemi içinde dönüştürmeyi amaçlar.

artmıştır.

1970'li yılların ortasından itibaren neoliberal politikaların hayata geçirilmesiyle birlikte neredeyse tüm toplumsal mekanizmalar piyasa odaklı, kamu yararından uzak ve birey merkezli bir şekil almaya başlamıştır. Hayatın hemen hemen her noktasında fark edilir büyük bir kırılma yaratan bu dönüşüm, özellikle eğitim ve sağlık alanında geri dönülemez bir eşitsizliği ortaya çıkarmıştır. Neoliberal politikaların bireysel olanla toplumsal olan arasında yarattığı gerilim, pandemi sürecinde meydana gelen küresel sağlık krizi aracılığıyla belki de en şiddetli dışa vurumlarından birini yaşamıştır. Sağlık, piyasanın vicdanına ve keyfine bırakılmayacak kadar önemli bir alan iken bugün o da aynı eğitim sistemi gibi; verimlilik, etkinlik, girişimcilik, esneklik, rekabet gibi kavramlarla anılan bir "sektör" haline gelmiştir. Özel hastaneler hastaları müşteri pozisyonuna koymakta, sağlık hizmetinden çok deyim yerindeyse lüks bir otel hizmeti sunmaktadır. Neoliberal politikaların sunduğu tüm bu bireyci yaklaşımlar aracılığıyla üst sınıflar güvenliği, riskten muafiyeti ve daha az korkuya sahip olmayı satın alabilirken piramidin altındaki daha geniş bir alanda kalan alt sınıflar ise sağlık gibi temel bir hizmetten yoksun; riske, korkuya ve aslında ölüme terk edilmektedir (Kocabaş, 2020: 20).

Neoliberal anlayış, devletin kamu politikalarına müdahale etmesini elzem kılacak seviyede ciddi bir refah probleminin olmadığına inanmaktadır. Dolayısıyla devletin eşitlikçi söylem üzerinden değerler dağıtmasına, piyasaya bir aktör olarak müdahale etmesine ve yeniden dağıtımcı bir güç olarak meşruiyet zeminini genişletmesine olumsuz bakmaktadır. Ona göre var olan bireysel riskler sigorta ilkesi çerçevesinde çözümlenebilecektir. Dahası eğitim, sağlık ve konut gibi mal ve hizmetlerin tedarikinde ise en iyi yol özel sektör, yani piyasadır (Özkazanç, 2011: 93). Neoliberal politikaların bireyci ve piyasa temelli yaklaşımları, olağan dönemlerde çeşitli eşitsizlikleri beraberinde getirmiş olsa da (Stiglitz, 2014: 90) bu durum çok fazla göze batmamıştır. Ancak kriz zamanlarında neoliberal politikaların işlevselliği önemli tartışmaların öznesi haline gelmiştir. Covid-19 pandemisi, bu tartışmaların en yoğun şekilde sürdürüldüğü ve neoliberalizmin çok sayıda eleştiri okuna hedef olduğu bir süreci beraberinde getirmiştir. Bu süreçte Covid-19 pandemisi; küresel sistemi kilitlemiş, başta sağlık olmak üzere çok sayıda politikayı kamu politikası olarak değerlendirmeyen ülkeleri zor duruma sokmuştur. Covid-19 pandemisiyle mücadelede hızlı karar alabilen ve müdahale edebilme kapasitesine sahip olan güçlü liderlerin inisiyatif aldığı ve ulus devletlerin salgın sürecini yönetmede en dominant aktör olduğu ülkeler nispeten bu süreçte daha başarılı olmuşlardır. Ortaya çıkan sorunların çözümünde devletin müdahalesi olumlu bir etmen olarak değerlendirilmiştir. Çünkü devletin, bireylere sosyal güvenlik sağlaması, bireyleri ekonomik risklere karşı koruması ve onlara barınma, eğitim ve sağlık hizmetleri sunması, müdahale kapsamında bir eylem olarak kabul edilmiştir.

Covid-19 pandemisi, dünyanın bütün ülkelerindeki kurumlara ve bu kurumların dayandığı ekonomik ve siyasal sistemlere bir tür ışık tutmuş, bunların yetersizliklerini ve zayıflıklarını ortaya çıkarmıştır (Fukuyama, 2020). Neoliberalizm, toplumun ortak yararı ya da kamu yararı anlayışıyla devletin kamu hizmeti üreten bir aktör olmasını reddeder. Neoliberal anlayışa göre ulus devletlerin (sosyal devlet ilkesi gereği) kamu hizmetlerini üreterek sosyal adaleti sağlaması ve gelir dağılımında daha dengeli bir duruma ulaşmayı amaçlaması gerçeklikten yoksundur. Ulus devletlerin sosyal adalet ya da kamu yararı gibi söylemler üzerine inşa ettiği politikaların arka planında kendi meşruiyetlerini güçlendirmek ve yetkilerini olabildiğince genişletmek olduğuna inanan neoliberal anlayışa göre ulus devletler piyasanın yerini alma çabasına girmemelidir. Zira bu çaba masum bir girişim değildir. Bir başka deyişle, devlet tarafından toplumun geneline ücretsiz olarak sunulacak temel kamu hizmetleri aracılığıyla üst gelir gruplarından alt gelir gruplarına gelir transferi yapılması (Marshall ve Bottomore, 2000) bir tür illüzyondan ibarettir. Bu illüzyonun arkasında ise kadir-i mutlak devlet anlayışını meşrulaştırmayı amaçlayan bir anlayış söz konusudur. Bu nedenle neoliberalizm devletin minimize edilerek adaleti, güvenliği ve temel hakları temin edecek bir alana hapsedilmesini meşru görmektedir. Bu alan dışındaki her türlü mal ve hizmet üretiminde "piyasayı" meşru ve etkin bir aktör olarak görmektedir.

Neoliberal politikalar, başta sağlık ve eğitim olmak üzere toplum

için elzem olan hizmetlerin piyasa tarafından sağlanması gerektiğini ve devletin bu alanlarda hizmet arzı sağlayan bir mekanizma olmak yerine yalnızca denetim sağlama işleviyle sınırlı olması gerektiği anlayışına dayanır. Bu anlayışa göre özel sigorta sistemi mümkün olduğunca devlet tarafından teşvik edilmeli, müteşebbislerin kurduğu özel eğitim ya da sağlık kuruluşları kamu yararı esasından çok özel çıkarılara dayalı olarak hizmet sunmalıdır. Kapitalist sistemin idealleştirdiği neoliberal politikalar, kamu yararı ya da kamu çıkarı gibi kavramlara eleştiri getirmektedir. Zira neoliberal politikaları savunanlara göre kamu yararı ve kamu çıkarı gibi kavramlar soyut ve içi keyfiyetle doldurabilecek; siyasi otoritenin istediği şekilde istismar edeceği alanlardır. Dolayısıyla devletin bu alanlara kamu yararı ya da kamu çıkarı gibi gerekçelerle müdahalesi meşru görülmez. Ayrıca neoliberal anlayışa göre devlet müdahalesi, hem bireysel özgürlüğe karşı gayrimeşru bir müdahaledir hem de yaratıcılığı, yani üretim yöntemlerinin ve ürünlerin keşfini ve geliştirilmesini önler (Berktaş, 2014: 97).

Kamu yararı ya da kamu çıkarına göre tesis edilmiş kamu politikası niteliğindeki sağlık, eğitim, ulaşım gibi hizmetlerin, neoliberalizmin piyasa temelli bakış açısında özel sektör eliyle yürütülmesi Covid-19 pandemisiyle önemli problemlere yol açmıştır. Covid-19 pandemisi, bir yönüyle neoliberal politikaları benimseyen merkez kapitalist devletlerin kriz yönetimi sürecindeki noksanlıklarını ve devlet idaresi mekanizmalarının işlevsizliğini ortaya çıkarmıştır. Bu yöndeki politikaların merkezinde yer alan ABD, İspanya, İtalya ve Fransa

RESİM 1 | Covid-19 protestocuları 20 Mayıs 2020'de Beyaz Saray'ın önünde neoliberal politikaları sahte ceset torbaları sergileyerek protesto ediyor.

gibi ülkeler hem vaka hem de ölüm sayıları bakımından salgından en çok etkilenen ülkeler arasında yer almışlardır. Bu ülkeler, sağlık sistemlerinin krize cevap verememesinden dolayı, trajik bir şekilde, solunum cihazlarının yetersiz kaldığı, insanların hastane koridorlarında ölüme terk edildiği, cenazelerin sokaklara taşığı, sağlık sigortası olmayan vatandaşların acil servisler dışında tedavi göremediği, yaşlıların huzurevlerinde ölüme terk edildiği bir süreçle baş başa kalmışlardır (İmge ve Ayhan, 2020: 93; Yılmaz, 2021: 50-51; Arslan, 2022: 351). Bu durum, neoliberal politikaları benimseyen ülkelerde yaşayan vatandaşlar tarafından yoğun bir şekilde protesto edilmiştir.

Neoliberal paradigma öncesinde dünyanın bazı ülkelerinde uygulama alanı bulan sosyal devlet anlayışı başta sağlık olmak üzere pek çok kamu hizmetinin bir insan hakkı olduğu temeline dayanmaktaydı ve bu hizmetlere insanların ücretsiz bir şekilde erişimi sağlanmaktaydı. Dahası, bahsi geçen hizmetlerin kamu sektörü aracılığıyla sağlanması da olağan bir uygulamaydı. Ancak neoliberal paradigma, özellikle sağlık hizmetlerinin ücretsiz bir şekilde devlet eliyle verilmesi fikrini ortadan kaldırmış ve bu hizmetlerin özel sektör tarafından ifa edilmesini ileri sürmüştür. Bu durumda sağlık hizmetleri için piyasanın belirlediği bir ücret ya da özel sağlık sigortası gibi uygulamalar getirilmiştir. Sağlık hizmetlerinin ücret karşılığı satın alınabilecek bir sektöre dönüşmesi özellikle alt gelir grubundan insanların bu hizmetlerden dışlanmasına neden olmuştur.

Covid-19 pandemisinin başlamasıyla birlikte ise hastalığın, kişilerin sosyal ve ekonomik durumundan bağımsız olarak herkese bulaşma riski

bireysel sağlık yerine toplum sağlığı anlayışının ve dolayısıyla sağlık hizmetlerine ücretsiz erişimin önemini ortaya koymuştur. Bu süreçte, sağlık hizmetlerini ücretsiz olarak sağlayan ülkeler nispeten başarılı bir sınav vermiştir. Zira bahsi geçen ülkeler vatandaşlarının sosyal ve ekonomik durumlarına göre sağlık hizmetine erişebileceği bir sistem yerine herkesi kapsayan bir anlayışla sağlık hizmeti sunmuşlardır. Böylece Covid-19 pandemisiyle mücadelenin tek tek bireylerin değil, toplum sağlığının tamamını içeren bir çerçevede gerçekleştirilmesi gerekliliğini de ortaya koymuşlardır. Sonuç olarak Covid-19 pandemisiyle mücadelede en büyük rol ulus devletlere düşmüş, ulus devletler ise aldıkları bu inisiyatifle meşruiyet zeminlerini genişletmiş ve süreçten güçlenerek çıkmışlardır.

III. COVID-19 KRİZİ'NDE ULUS DEVLETLERİN YÜKSELİŞİ

Covid-19 pandemisi, başlangıçta Çin'in Hubai eyaletine bağlı Wuhan kentinde ortaya çıkan ve yalnızca bahsi geçen kenti ilgilendiren bir sağlık sorunu olarak görülmüş, sonrasında hastalığın dünyanın

RESİM 2 | The Economist Dergisinin 2021 Yılı Mart Sayısı Kapağı

başka ülkelere de sirayet etmesiyle birlikte mesele küresel bir pandemi olarak yorumlanmıştır. Ancak sorunun sağlığın yanı sıra ekonomik, sosyal ve siyasi boyutlarının da çok derin bir şekilde bütün dünyayı etkilediği görülmüştür. Nitekim The Economist, 2020 yılı mart ayındaki sayısında dünyanın ciddi bir krizle karşı karşıya kaldığını ve faaliyetlerini sürdüremez hale geldiğini haber vererek alarm zillerini çalmıştır. Bu alarm zillerini dikkate alan bazı ülkeler sınırlarını hızlıca kapatmış, üretimlerini yavaşlatmış, dış ticaretlerini durdurmuş, okullarını tatil etmiş, karantina uygulamasına gitmiş ve en önemlisi de halkını bilinçlendirmiştir. Öyle ki The Economist, dünyayı bir dükkâna benzetmiş ve dükkânın Covid-19 nedeniyle kapalı olduğunu bildiren bir levhayı dünyanın/dükkânın üzerine asmıştır (Aslan ve Taylan, 2021: 19).

Covid-19 krizi öncesinde dünya sistemini şekillendiren neoliberalizm ve kapitalizm (Wallerstein, 2016) ulus devlet ötesi yapıları, küresel işbirliğini ve piyasa ekonomisini idealize etmekteydi. Ancak yaşanan kriz, tesis edilen uluslararası sistemin küresel sorunları bertaraf etmede

başarılı olabilecek fonksiyonlara sahip olmadığını göstermiştir. Zira pandeminin başlangıcından itibaren dünya genelinde uluslararası ticaretin işleyişini sağlayan tedarik zinciri kırılmış, pandeminin yayılmasının en önemli nedenlerinden bazıları insan mobilizasyonu ve uluslararası seyahatler olarak görülmüş; dolayısıyla ülkelerin sınırları önce insanlara sonra malların geçişine kapatılmıştır.

Covid-19 pandemisinin neden olduğu kriz, devlete biçilen rol konusunda önemli tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Neoliberalizmin devleti küçük bir alana hapsediği, birey ve toplumun ihtiyaç duyduğu mal ve hizmetlerin üretiminden devleti yoksun bıraktığı paradigma kriz döneminde eleştirilerinden hedefi haline gelmiştir. Ayrıca uluslararası ticaretin ülkeler arasındaki problemleri azaltacağı ekonomi-politik temelli bakış açısı (Gilpin ve Gilpin, 1987) da bu dönemde geçerliliğini kaybetmiştir. Bu dönemde küresel ticaret durma noktasına gelmiş, tedarik zincirinin bozulması her ülkenin kendi ürettiği mal ve hizmeti kendi ülkesinde tutmasını zorunlu hale getirmiştir. Dolayısıyla üretilen mal ve hizmetlerin başka ülkelere hem transferi hem de satışı kısıtlanmıştır. Zira o dönem için pandemi koşullarının ne kadar süreceği geleceğe dair bir muğlaklığa neden olmuştur. Ulus devletler ise bu öngörülemez krizi minimum hasarla atlama için kaynaklarını koruma noktasında bir refleks göstermişler. Covid-19 pandemisi bütün ülkelerin birbirinden izole olduğu bir süreçte neden olmuş, Avrupa Birliği ülkelerinde dahi birlik içindeki ülkelere başta maske ve aşı olmak üzere medikal ve gıda yardımlarını engellediği görülmüştür. Örneğin pandemi koşullarının zorluklarının en yoğun hissedildiği 2020 yılı Nisan ayında İtalya ve İspanya'ya gönderilen maskelere Fransa'nın el koyduğu ortaya çıkmıştır. Benzer bir olay, yine aynı sene Çin'den İtalya'ya gönderilen maske ve solunum cihazlarına Çekya'nın el koyması ile yaşanmıştır. Bu dönemde, Hobbes'un Leviathan (2017) isimli eserinden mülhem *homo homini lupus*⁴ hal, Covid-19 krizinin yarattığı dünyayı özetleyebilecek en güçlü motto olmuştur denebilir.

Ulus devletler, Covid-19 pandemisinin yarattığı *homo homini lupus* halinden/kaosundan kurtuluşun yolunu kendilerine verilecek daha geniş yetkilerde görmüşler ve devlete biçilen rolün genişlemesi gerektiğini öne sürmüşlerdir.

Covid-19 pandemisi, neoliberal ekonomik anlayışa sahip İtalya, Fransa ve ABD gibi ülkelerin, sağlık sektörünü özelleştirmiş olmaları ve kamu harcamalarını asgari düzeyde tutmalarından ötürü bu ülkelerin salgına hazırlıksız yakalanmalarına yol açmıştır (Aslan, 2021: 1744). Dolayısıyla neoliberal sisteme dayalı ülkeler için Covid-19 kâbusa dönmüş, bu ülkelerde daha sonra devletin inisiyatif almasıyla birlikte süreç geç de olsa kontrol altına alınmıştır. Öte yandan başta Dünya Sağlık Örgütü olmak üzere çeşitli uluslararası kuruluşların maske, solunum cihazları, aşı ve tıbbi yardımların dünyanın ihtiyaç duyulan bölgelerine adaletli bir şekilde dağıtılmasını organize edememesi kriz döneminde bu kurumlara duyulan güveni sarsmıştır.

SONUÇ

Covid-19 salgını ilk olarak Çin'in Wuhan kentinde 2019 Aralık ayında ortaya çıkmıştır. Başta bir sağlık sorunu olarak algılanmış ama süreç içerisinde diğer ülkelerin siyasal, sosyal ve ekonomik alanlarını da olumsuz etkilemeye başladığında küresel bir kriz olarak kabul edilmiştir. Bu küresel kriz; üretimin durmasına, tedarik zincirinin kopmasına, ticaret hacminin küçülmesine, sokağa çıkma yasağının uygulanmasına yol açarak işsizliği artırmış ve mal ve hizmetlerin fiyatlarını yükseltmiştir. Bu durum, piyasanın kendi kuralları içinde işlemediğini, arz talep ilişkisinin piyasanın görünmez eliyle düzenlenmediğini ve özel sektörün yaşanan sorunlara çözüm üretmediğini ortaya çıkarmıştır. Haliyle işini kaybeden ve çeşitli zorluklar yaşayan insanlar, krizden devleti sorumlu tutarak devletin birtakım önlemler almasını ve krize karşı çözüm üretmesini istemiştir. Bu istek veya beklenti, neoliberal politikaları benimseyen hükümetlerin ciddi bir sorunla karşı karşıya kaldığını ve bu sorunu çözmeye başarısız olduğunu ortaya koymuştur. Devletin özellikle sağlık ve eğitim hizmetlerini yönetmede yetersiz kalması neoliberal politikaların sorgulanmasına ve hatta neoliberal hükümetlerin içe kapanmasına yol açmıştır.

Bu kriz sürecinde neoliberal politikaları benimseyen hükümetlerin,

⁴ "İnsan insanın kurdudur".

ulus devletin reflekslerini sergilemeleri ve yeri geldiğinde ulus devletin politikalarına başvurmaları önemli bir ayrıntı olarak karşımıza çıkmaktadır. Pandemi sürecinde ulus devletin toplum güvenliğini ve sağlığını korumak için olağandışı tedbirlere başvurusu, ulusal sınırları kapatması, hak ve özgürlükleri kısıtlaması, kamusal harcamaları artırması, işletmelere destek sağlaması gibi politikalar önemli bir çözüm aracı olarak görülmüştür.

Pandemi diğer dönemlerden ve krizlerden farklı olarak insanların temel ihtiyaçlara ve hizmetlere erişiminde ciddi bir sorunu gün yüzüne çıkarmıştır. Çünkü insanların ihtiyaç duyduğu mal, hizmet ve ürün vb. şeylerin neoliberal pazarın şartlarıyla/imkanlarıyla sağlanamaması ve ihtiyaçların yalnızca ve doğrudan ulus devlet tarafından karşılanması ulus devletin ekonomisiyle olan bağının gerekliliğini ortaya koymuştur.

Ulus devlet doğası gereği disiplini ve kontrolü sağlayan aygıtları doğrudan kendi tekelinde bulundurmaktadır. Bu özellik kriz dönemlerinde ulus devlete birçok işlemi çok kısa bir süre içinde yapabilme kabiliyeti sağlamaktadır. Böylelikle ulus devlet, virüs vakalarını hızlı bir şekilde tespit etmede, vatandaşı karantina uygulamaları hakkında bilinçlendirmede, test ve tıbbi malzemeyi sağlamada, kurumsal kilitlenmelere alternatif çözüm üretmede, istikrarsızlaştırıcı söylentilerin yayılmasını önlemede ve sağlık hizmetlerinin daha geniş kitlelere ücretsiz bir şekilde ulaştırılmasında kilit bir rol oynamıştır. Haliyle ulus devletin çeşitli krizlere etkin bir şekilde çözüm ürettiği ve ekonomik kalkınmayı yönlendirdiği görülmüştür.

Covid-19 pandemisi, neoliberal anlayışın tahakkümünde neşvünema bulan ve kamu hizmetlerini sektör ve müşteri temelli bir bakış açısıyla değerlendiren sistemin kriz zamanlarında sorunlara çözüm üretme kapasitesine sahip olmadığını ortaya koymuştur. Neoliberalizmin bu kırılğan ve zayıf yönü, kriz zamanlarında inisiyatif alabilen ve sorunlara müdahale kapasitesi yüksek olan ulus devletin meşruiyet zeminini genişletmiştir. Dolayısı ile Covid-19 pandemisi sürecinde neoliberalizmin büyük iddiaları önemli bir çöküşe doğru evrilirken ulus devletlerin ise yeniden güçlendiği bir yükseliş süreci başlamıştır.

Covid-19 pandemisi sürecinde başarısız bir sınav veren yalnızca neoliberalizm değildir. Uluslararası örgütler de pandeminin getirdiği ağır koşulların bertaraf edilmesinde, medikal yardımların dünya genelinde adil bir şekilde dağıtılmasında, panik halinde her ulusun kendine odaklandığı ve diğerini yok saydığı *homo homini lupus* halinde bir koordinasyon ve çözüm adresi olmamıştır. Her ne kadar az gelişmiş ve fakir ülkelerin de başta aşu ve temel gıda üzere ihtiyaç duydukları gereksinimlere ulaşma noktasında önemli çabalar içine girilse de uluslararası örgütlerin yeterli yaptırım gücüne sahip olmadığı görülmüştür. Ancak uluslararası örgütlerin her ne kadar kriz zamanlarında pasif bir görüntüye sahip olsa ve temel fonksiyonlarını yerine getiremese de kriz zamanları dışında varlıklarına her zaman ihtiyaç duyulacağı unutulmamalıdır.

KAYNAKÇA

- [1] Akalın, U. S. (2009). Neoliberal İktisadın Gelişimi Üzerine Kısa Bir Not. Gülistan Akalın ve Uğur Selçuk Akalın (Ed.). *Neoliberal İktisadın Marksist Eleştirisi* içinde (s. 9-21). İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- [2] Arslan, M. (2022). Pandeminin Kent İnovasyonuna Katkısı. Ayşegül Mengi (Ed.). *Pandemi Sürecinde Dirençli Şehirler* içinde (s. 351-360). Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Yayınları: Kocaeli.
- [3] Aslan, S. (2021). Covid 19 salgınının küreselleşmeye ve ulus devletlere etkisi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(80), 1735-1752.
- [4] Aslan, S. ve Taylan, Ö. (2021). Covid 19 Pandemisi ve Dijital Teknolojilerin Dönüşümü. M. Emin Kurt, Ömer Taylan, Ahmet Vedat Koçal ve Oktay Tathcıoğlu (Ed.) *Covid-19 Pandemisinin Sosyal Bilimlerdeki Yansımaları* içinde (s.18-24). Ankara: Astana Yayınları.
- [5] Ayman Güler, Birgül (2005). *Yeni sağ ve devletin gelişimi* (2. Baskı). İstanbul: İmge Yayınları.
- [6] Berktaş, F. (2014). Liberalizm: Tek Bir Pozisyona İndirgenmesi Olanaksız Bir İdeoloji. H. Birsen Örs (Ed.) *19. Yüzyıldan 20. Yüzyılda Modern Siyasal İdeolojiler* içinde (s.47-114). İstanbul: İstanbul Bilgi Yayınları.
- [7] Birdsall, N. ve Fukuyama, F. (February 16, 2011). The post-washington consensus. Erişim adresi <https://www.foreignaffairs.com/articles/2011-02-16/post-washington-consensus>.
- [8] Dama, N. (2021). Covid 19 Salgınıyla Sosyal Refah Devleti Uygulamalarının Dönüşümü, Murad Tiryakioğlu (Ed.). *Afetlerle Yoksullaşma: Salgınlar, Göler ve Eşitsizlikler* içinde (ss. 243-264). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

- [9] Duman, M. Z. (2022). Covid 19 salgını, neoliberalizm ve devletin değişen rolü. *Paradoks Ekonomi Sosyoloji ve Politika Dergisi*, 18(1), 1-31.
- [10] Durgun, Ş. (2018). *Modernleşme ve siyaset*. Ankara: A Kitap.
- [11] Erdoğan, M. (2018). *Özgürlük hukuk ve demokrasi*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- [12] Fukuyama, F. (2020). The pandemic and political order. *Foreign Affairs*, 99(4), <https://www.foreignaffairs.com/articles/world/2020-06-09/pandemic-and-political-order>.
- [13] Gilpin, R., ve Gilpin, J. M. (1987). *The political economy of international relations*. Princeton: Princeton University Press.
- [14] Gözler, K. (2019). *Türk anayasa hukuku dersleri* (23. Baskı). Bursa: Ekin Yayınları.
- [15] Hobbes, T. (2017). *Leviathan* (15. Baskı). Çev. Semih Lim. Yapı Kredi Yayınları: İstanbul.
- [16] İmga, O. ve Ayhan, U. (2020). Kovid-19 Salgını ve Sonrası Devlet, Demokrasi ve Güvenlik. İmga, O. ve Ayhan, U. (Ed.). *Kovid-19 Salgını ve Sonrası Toplum, Devlet ve Küresel Sistem* içinde (s. 83-117). Ankara: Polis Akademisi Yayınları.
- [17] İnaç, H. ve Demiray, M. (2004). Siyasal bir ideoloji olarak neo-liberalizm. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (11), 163-184.
- [18] İnsel, A. (2011). *Neo-liberalizm hegemonyanın yeni dili*. İstanbul: Birikim Yayınları.
- [19] Joseph, E. S. (2014). *Eşitsizliğin bedeli: bugünün bölünmüş toplumu geleceğimizi nasıl tehlikeye atıyor?*, Çev. Ozan İşler. İstanbul: İletişim Yayınları.
- [20] Kocabaş, A. (2020). Covid 19 Pandemisinde Sosyal Belirleyiciler ve Eşitsizlik. Kolektif (Ed.). *Covid 19 Pandemisi ve Sağlık Sosyal Bileşenleri* içinde (s. 5-24). Ankara: Türk Toraks Derneği Covid19 E-Kitapları Serisi.
- [21] Marshall, T. H. ve Bottomore, T. (2000). *Yurttaşlık ve toplumsal sınıflar*. Çev. Ayhan Kaya. Ankara: Gündoğan Yayınları.
- [22] Özkazanç, A. (2011). *Neoliberal tezahürler: vatandaşlık, suç, eğitim*. Ankara: Dipnot Yayınları.
- [23] Raico, R. (2018). What is classical liberalism. Erişim adresi <https://mises.org/library/what-classical-liberalism>.
- [24] Rosanvallon, P. (2004). *Refah devletinin krizi*. Ankara: Dost Kitabevi.
- [25] Sallan Gül, S. (2004). *Sosyal devlet bitti, yaşamın piyasası!*. İstanbul: Etik Yayınları.
- [26] Somel, A. (2016). Bir kamu politikası olarak post-neoliberalizm. *Mülkiye Dergisi*, 40(1), 209-236.
- [27] Şaylan, G. (2003). *Değişim, küreselleşme ve devletin yeni işlevi*. Ankara: İmge Yayınları.
- [28] Turan, Abdullah (2022). *20 Yıllık iktidarın bir muhasebesi: Ak parti ve milliyetçilik*. Eğitim Yayınevi: Ankara.
- [29] Wallerstein, I. (2013). Halklığın İnşası: Irkçılık, Milliyetçilik ve Etniklik. E. Balibar ve I. Wallerstein (Ed.). (N.Ökten, Çev.). *İrk Ulus Sınıf Belirsiz Kimlikler* içinde, (s. 91-108). 3. Baskı, İstanbul: Metis Yayınları.
- [30] Wallerstein, I. (2016). *Tarihsel kapitalizm*. Çev. Necla Alpay. İstanbul: Metis Yayınları.
- [31] Weber, M. (2004). *Sosyoloji yazıları*. Çev. Taha Parla. İstanbul: İletişim Yayınları.
- [32] Yayla, A. (2005). *Siyasi düşünce sözlüğü* (4. Baskı). İstanbul: Adres Yayınları.
- [33] Yılmaz, A. (2016). *Çağdaş siyasal akımlar* (3. Baskı). İstanbul: Vadi Yayınları.
- [34] Yılmaz, V. (2021). Siyaset Sağlık Politikaları ve Sağlık Bakım Sistemleri: Pandemiyle Etkin Mücadelenin Belirleyicilerine İlişkin Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme, Murad Tiryakioğlu (Ed.). *Afetlerle Yoksullaşma: Salgınlar, Göler ve Eşitsizlikler* içinde (ss. 29-56). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.